

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 109-111

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Ujjal Saha

Research scholar,
Department of Education,
Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi,

Prof-Minakshi Mishra

Shri Lal Bahadur Shastri -
National Sanskrit University,
New Delhi,

Correspondence:

Ujjal Saha

Research scholar,
Department of Education,
Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi,

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य अध्ययनम्

Ujjal Saha , Prof. Minakshi Mishra

शोधसारः (Abstract)

संज्ञानात्मकमूल्यांकनं एकं साधनं यस्य उपयोगं व्यक्तिः प्रतिदिनं बहुवारमुपयुज्यते, यदा अपि व्यक्तिः तस्य उपयोगं करोति इति न अवगम्यते। प्रत्येकं वारं यदा व्यक्तिः वातावरणे कस्यचित् प्रकारस्योत्तेजकस्य सम्मुखी भवति तदा व्यक्तिः शीघ्रमेव स्थितिं मूल्याङ्कयति, व्यक्तिनां पूर्वानुभवानाम् आकर्षणं कृत्वा उत्तेजकं प्रति व्यक्तिनां प्रतिक्रिया भविष्यति इति निर्धारयितुं शक्यते एतत् प्रायः अवचेतनतया फलस्य अंशेन च भवति। व्यक्तिः कथं परिस्थितेः मूल्याङ्कनं करोति इति एतत् व्याख्यानं संज्ञानात्मकमूल्यांकनपरिभाषा अपि अस्ति, अस्य संशोधनेन संज्ञानात्मकमूल्यांकनसिद्धान्तस्य आधारः निर्मितः। प्रस्तुते शोधे 500 विद्यार्थिनां संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य अध्ययनं कृतम्। तथा च प्राथमिकस्य औत्तरिकस्य च संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तरनिर्धारणस्य प्रयासः कृतः।

मुख्यशब्दाः (Keywords) संज्ञानात्मकमूल्यांकनम्, प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्, औत्तरिक-संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्।

भूमिका (Introduction)

किशोरावस्था एकः समयः अस्ति यदा छात्राः द्रुतगत्या शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-परिवर्तनानां माध्यमेन गच्छन्ति। अस्मिन् समये परीक्षा, पारिवारिक-अपेक्षा, सहपाठिनां प्रबलता, सामाजिक-स्थितयः च छात्रेषु भिन्न-भिन्न-प्रभावं जनयन्ति। संज्ञानात्मकमूल्यांकनसिद्धान्तानुसारं कस्यापि घटनायाः प्रति छात्रस्य प्रतिक्रिया प्रत्यक्षतया घटनायाः उपरि निर्भरं भवति; अपितु घटनायाः व्याख्या कथं भवति इति अवलम्बते।

संप्रत्ययात्मकं संरचना (Conceptual Framework)

संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्

संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम् इति तादृशी मानसिकसंज्ञानात्मकप्रक्रिया अस्ति, यस्य माध्यमेन कश्चन व्यक्तिः कस्यचित् घटनायाः, परिस्थितेः अथवा अनुभवानां अर्थं, महत्वं, सम्भाव्यं प्रभावं तथा स्वस्य उपरि तस्य प्रभावं विवेचयति। अस्य मूल्याङ्कनस्य आधारेण एव व्यक्तिः स्वकीयाः भावनाः, चिन्तनप्रक्रियाः तथा व्यवहारं निर्धारयति।

प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्

प्राथमिकं संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनं नाम सा मानसिकप्रक्रिया, यस्यां व्यक्तिः कस्यचित् परिस्थितेः सम्मुखीभूय तस्याः स्वजीवने महत्वं, भीतिप्रदतां, प्रत्याह्वानत्वं च प्रथमं विविच्य मूल्याङ्कनं करोति।

औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्

यदा कश्चन व्यक्तिः प्रबलतापूर्णायाः अथवा चुनौतीपूर्णायाः परिस्थितेः सम्मुखीभवति, तदा तस्याः परिस्थितेः समुचितरूपेण सामना कर्तुं स्वस्य सामर्थ्यं, संसाधनानि, कौशलानि, सामाजिकसहायतां तथा सम्भाव्यान् उपायान् विवेच्य यत् मानसिकं मूल्याङ्कनं करोति, तत् औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम् इति कथ्यते।

अस्मिन् वर्तमाने अनुसन्धाने माध्यमिक-स्तरस्य विद्यार्थिनां सन्दर्भे संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम् इत्यनेन तेषाम् अध्ययनम्, परीक्षा, परीक्षाफलम्, शिक्षक-विद्यार्थि-सम्बन्धः, सहपाठिभिः सह अन्तरक्रिया, पारिवारिकापेक्षाः तथा अन्याः शिक्षाजीवनसम्बद्धाः परिस्थितयः कथं ते अनुभवन्ति, अवगच्छन्ति तथा मूल्याङ्कयन्ति इति विवक्षितम् अस्ति।

शोधस्य उद्देश्यानि (Objectives of the Study)

- माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य अध्ययनम् ।
- माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य अध्ययनम् ।

शोधस्य न्यादर्शः (Sample)

प्रस्तुते शोधाध्यायने सप्रयोजनानुषांगिकविधिना शोधकर्ता न्यादर्शरूपेण माध्यमिकस्तरीय विद्यालयस्य 500 विद्यार्थिनां चयनं करिष्यति । वङ्गप्रदेशस्य उत्तर24परगणामण्डले सप्त विद्यालयानां (बनग्रामोच्चविद्यालयः, कुमुदिनीउच्चबालिकाविद्यालयः, शक्तिगडोच्चविद्यालयः, गिरिबालाउच्चबालिकाविद्यालयः, गोपालनगरहरिपदसंस्थानम्, राखालदासोच्चविद्यालयः, सातबेडियोच्चविद्यालयः) चयनिताः ।

शोधोपकरणम् (Tools of the Research)

स्वनिर्मितोपकरणानाम् । (संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनम्)

प्रदत्तसंकलनम् (Collection of Data)

शोधकर्ता शोधोपकरणानां प्रयोगं कृत्वा प्रदत्तानां संकलनं करिष्यति ।

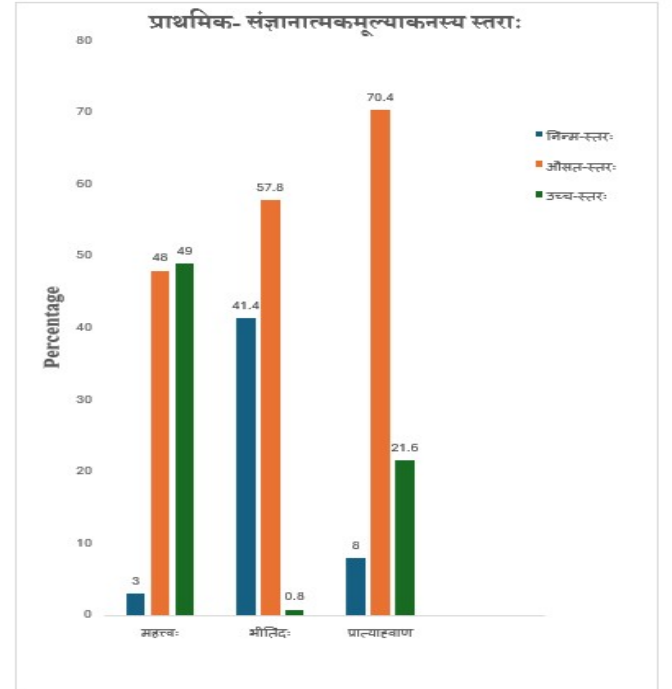
प्रदत्तानां विश्लेषणम् (Analysis Of the Data)

कस्यचित् शोधाध्यायनार्थं महत्वपूर्णं कार्यं प्रदत्तानां विश्लेषणं भवति। इदं विश्लेषणं निश्चितरूपेण शोधस्य पूर्वनिर्धारितानां प्राक्कल्पनानां निर्धारितानां उद्देश्यानाम् अनुरूपेण भवति। प्रदत्तसामग्रीणां विश्लेषणम् उपयुक्तविधिमाध्यमेन भविष्यति।

सारणीसङ्ख्या -1

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः

प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः (Primary Cognitive Appraisal)								
पक्षः संज्ञानात्मक- मूल्याङ्कनस्य स्तरः	महत्त्वः (Important)		भौतिकः (Threat)		प्रात्याह्वान (Challenge)		(कुलः) (Total)	
	N	%	N	%	N	%	N	%
उच्च-स्तरः (High)	245	49%	4	0.8%	108	21.6%	68	13.6%
औसत-स्तरः (Average)	240	48%	289	57.8%	352	70.4%	399	79.8%
निम्न-स्तरः (Low)	15	3%	207	41.4%	40	8%	33	6.6%

दण्डरेखसंख्या-1

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः

व्याख्या

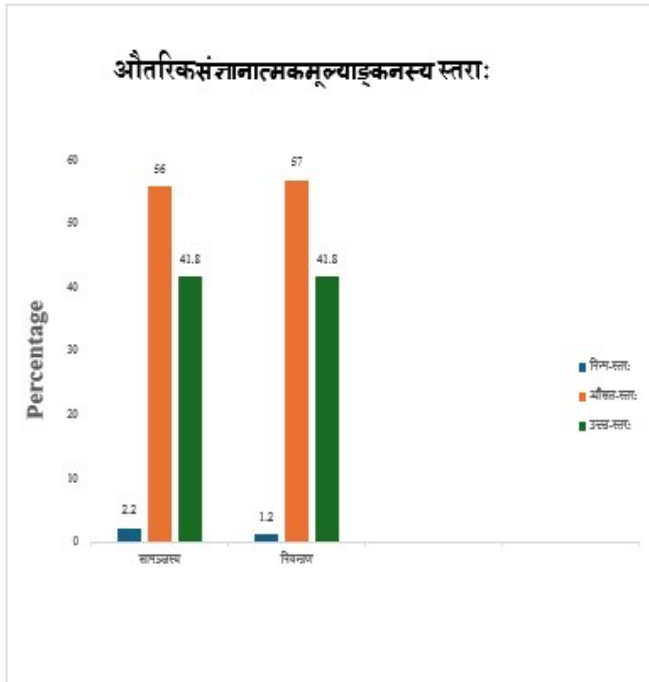
सारणीसंख्या (1) तथा दण्डरेखसंख्या(1) इति माध्यमेन स्पष्टीयते यत् माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य- महत्वपक्षे 49% विद्यार्थिनां उच्चस्तरे, 48% विद्यार्थिनां औसतस्तरे, निम्नस्तरे 3% विद्यार्थिनां प्राप्ताः। तथैव माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनभीतिदस्तरे 0.8% विद्यार्थिनां उच्चस्तरे, 57.8% औसतस्तरे, 41.4% निम्नस्तरे प्राप्ताः। प्रात्याह्वान (Challenge) इत्यस्य सन्दर्भे 21.6% विद्यार्थिनां उच्चस्तरे, 70.4% औसतस्तरे, 8% निम्नस्तरे प्राप्ताः। माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां प्राथमिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्तरे प्राप्ताकाधारेण 13.6% विद्यार्थिनां उच्चस्तरे, 79.8% विद्यार्थिनां औसतस्तरे, 6.6% निम्नस्तरे प्राप्ताः।

उपर्युक्त सारिणी माध्यमेन स्पष्टं भवति यत् प्राथमिकसंज्ञानात्मक-मूल्याङ्कने विद्यार्थिसंख्या औसतस्तरे सर्वाधिकं भवति ।

सारणीसङ्ख्या -1

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः

औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः (Secondary Cognitive Appraisal)						
पक्षाः संज्ञानात्मक- मूल्याङ्कनस्य स्तराः	सामञ्जस्य (Coping)		नियन्त्रण (Control)		(कुलः) (Total)	
	N	%	N	%	N	%
उच्च-स्तरः (High)	209	41.8%	209	41.8%	240	48%
औसत-स्तरः (Average)	280	56%	285	57%	252	50.4%
निम्न-स्तरः (Low)	11	2.2%	6	1.2%	8	1.6%

दण्डरेखसंख्या-2

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनां औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कनस्य स्तराः

व्याख्या

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनाम् औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कन-सामञ्जस्यपक्षे (Coping) 41.8% विद्यार्थिनः उच्चस्तरे, 56% औसतस्तरे, 2.2% निम्नस्तरे प्राप्ताः। तथैव औत्तरिक-संज्ञानात्मकमूल्याङ्कननियन्त्रणपक्षे (Control) 41.8% विद्यार्थिनः उच्चस्तरे, 57% औसतस्तरे 1.2% निम्नस्तरे न्यूनं च अङ्कं प्राप्तवन्तः।

तथैव कुल औत्तरिकसंज्ञानात्मकमूल्याङ्कन-स्यस्तरे 48% विद्यार्थिनः उच्चस्तरे, 50.4% विद्यार्थिनः औसतस्तरे, 1.6% निम्नस्तरे न्यूनं च अङ्कं प्राप्तवन्तः।

उपर्युक्तविश्लेषण माध्यमेन स्पष्टं भवति यत्- विद्यार्थिनांसंख्या औत्तरिकसंज्ञानात्मक-मूल्याङ्कननियन्त्रणपक्षस्य विद्यार्थिनांसंख्या सर्वाधिकं भवति, नियन्त्रणपक्षे विद्यार्थिनांसंख्या च सर्वाधिका न्यूना भवति।

निष्कर्षः (conclusion)

माध्यमिकस्तरीयविद्यार्थिनाम् मानसिकविकासाय शैक्षिकोपलब्धिः च सकारात्मकसंज्ञानात्मक- मूल्याङ्कनं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। विद्यार्थिनां अवसादः कर्तुं, भावनानां नियमनं कर्तुं, शैक्षणिकजीवने सफलतां प्राप्तुं च साहाय्यं करोति। अतः विद्यालयेषु एतादृशानां शैक्षिकक्रियाकलापानाम् आवश्यकता वर्तते येन विद्यार्थिनां सकारात्मकचिन्तनस्य मूल्याङ्कनकौशलस्य च विकासे सहायता भविष्यति। विद्यार्थिनां अवसादस्य न्यूनीकरणे, निर्णये, भावनानां नियन्त्रणे सहायकं भवति। एवञ्च विद्यार्थिनाम् आत्मविश्वासं वर्धयति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- कुमार, जितेन्द्र एवं कुमार, सुनील (2014), शिक्षा अनुसन्धान, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली।
- गुप्ता, एस.पी. (2020), अनुसन्धान संदर्शिका, शारदा पुस्तक भवन, प्रयागराज।
- जमाल, मीता (2022), शिक्षा अनुसन्धान, शिवांक प्रकाशन, नई दिल्ली।
- पाण्डेय, के.पी. (2006), शैक्षिक अनुसन्धान, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।
- Agrawal, R & Rao, B. (2013) **Research Methods Concept , Process And Practice**, Shipra , Delhi.
- Ahuja, R. (2022) **Research Methods**, Rawat Publication, Jaipur
- Bajpai, B. R. & Singh, K.Y. (2011) **Research Methodology**, APH Publishing Corporation, New Delhi.
- Best, W. J & Kahn, V. J. (2003) **Research In Education**, Pearl Offset Press, New
- Chakraworthy, K. (2007) **Research Methodology**, Sumit Enterprises, New Delhi.
- Khanzode, V. V. (1995) **Research Methodology Techniques And Trends**, APH Publishing Corporation, New Delhi.

अन्तर्जालम्

- Joseph, U. M. (2015) "A Study on Mental Health of High School Student" Indian Journal Of Research, 4, 10, 63-64 www.worldwidejournals.com
- Brahmbhat, S.G. (2016) "A Study of Mental Health of Higher Secondary School Students" Journal of Information, Knowledge and Research in Humanities and Social Sciences, 4, 1, 215-218 www.ejournal.aessangli.in
- Singh, A & Devi, S. (2018) "Mental Health of Secondary School students in relation to Family Climate". International Journal of Research in Social Sciences, 8, 4, 853-861. www.ijmra.us